

کتاب‌های مصور، کتاب‌های تصویری

قسمت اول

جمال‌الدین اکرمی

دو تصویر از کتاب تصویری

«چه می‌بینم، چه هست؟» تصویرگر: ماریا انریکا آگوستینی

درباره جایگاه متن و تصویر در کنار یکدیگر و ارزشیابی آن‌ها، گفت‌وگوهای فراوانی وجود دارد؛ تا آن‌جا که حتی گروه اندکی از منتقدان، وجود تصویر در یک کتاب را گاه بازدارنده‌گسترش خیال‌های دریافت شده از متن توسط کودک، قلمداد می‌کنند.

تردیدی نیست که شکل‌گیری کتاب کودک به شکل امروزی آن، برآیند خواستگاه فراگیر کودکان در گرایش به خواندن و دیدن آن و خواستگاه نویسندگان و تصویرگران در یافتن لحظه‌های سرشاری است که در لحظه‌های شکل‌گیری کتاب صورت می‌گیرد. ارزش‌گذاری هم‌پایه به متن و تصویر در کتاب‌های مصور برای کودکان دبستانی، ارزش‌گذاری بیشتر به تصویر در کتاب‌های تصویری برای کودکان خردسال و ارزش‌گذاری بیشتر به متن در کتاب‌های مصور برای نوجوانان، نشانگر خواستگاه شکل‌گرفته‌ای است که در حال حاضر به چشم می‌خورد و ریشه‌های آن به تاریخچه تولید کتاب و علاقه‌مندی‌های کودکان و نوجوانان در گروه‌های سنی متفاوت و شرایط فردی آن‌ها باز می‌گردد.

«درباره جایگاه تصویر در کتاب‌های مصور، از زبان موریس سنداک، تصویرگر برجسته کتاب‌های کودکان، چنین می‌خوانیم:

تصاویر می‌توانند تزئین‌گر کتاب باشند یا گسترش‌دهنده متن. بستگی به آن دارد که شما به عنوان یک تصویرگر، کدام یک را انتخاب کنید و یا برداشت شما از متن چه باشد. به همین دلیل است که می‌گوییم تصویرگر، سهم مهمی در به وجود آوردن یک کتاب دارد. تصویرگر مقلد نویسنده نیست، یک شریک است، کسی است که مانند نویسنده کتاب، حرف مهمی برای بازگو کردن و گاه نقشی مهم‌تر از نویسنده بر عهده دارد.»

ارتباط میان نویسنده و تصویرگر، از آن دست که میان رولد‌دال، نویسنده کتاب‌های کودکان و کوانتین بلیک، تصویرگر انگلیسی در فرآیند شکل‌گیری کتاب وجود دارد، بیانگر ارتباط کامل‌کننده میان نویسنده و تصویرگر است. اما ارزش‌گذاری کار هر یک به جایگاه مستقل متن یا تصویر در یک کتاب باز می‌گردد.

کتاب‌های کودکان، به فراخور ارزش‌گذاری متن و تصویر، به دو گونه فراگیر کتاب‌های مصور و کتاب‌های تصویری تقسیم می‌شود.

۱. اگر گفتی این چیست؟ گل زرد...

۲. نه، این منقار طوطی است.

کتاب‌های مصور^۲

در کتاب‌های داستانی و غیرداستانی مصور، بار اصلی شکل‌گیری پیرنگ داستانی و موضوع آن، به عهده متن است و تصویر کامل‌کننده عناصر محتوایی متن؛ هم‌چون شخصیت‌پردازی، درون‌مایه، پیرنگ و فضا سازی است. وجود متن نسبتاً طولانی در کتاب‌های مصور سال‌های پایانی دبستان و یا متن‌های طولانی در کتاب‌های مصور برای نوجوانان، ضرورت و کارایی تصویر را کاهش می‌دهد و عناصر روایتی در شکل‌های خواندن و یا شنیدن، بار اصلی خیال‌انگیزی برای کودک و نوجوان را به دوش می‌کشد؛ به گونه‌ای که خواننده یا شنونده، بدون دیدن تصویرها نیز روند شکل‌گیری ماجراها را درمی‌یابد و به آن دل می‌بندد. در کتاب کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن (در بخش کتاب تصویری، کتاب‌های مصور)، اثر **ثریا قزل‌ایغ**، استاد و پژوهشگر ادبیات کودکان، می‌خوانیم: «در کتاب مصور تصویرها نقش محوری ندارند، بلکه برای متن، نقش آن‌ها تکمیل‌کننده است.»

در کتاب برادران شیردل که داستان جذاب و بلندی برای نوجوانان است و **آسترید لیندگرن**، نویسنده سرشناس سوئدی آن را برای نوجوانان نگاشته، جایگاه تصویر تنها در حد شکل‌گیری کامل‌تر ویژگی‌های تجسمی برای شخصیت‌ها، فضای داستان و یا رویداد ماجراهای داستانی است. تصویرهای زیبایی این کتاب، هر چند از مهارت و خیال‌انگیزی درخشانی برخوردار است، این نویسنده است که خیال‌ها و ماجراهای داستانی را خلق کرده و به آن‌ها موجودیت بخشیده است. وجود تصویر در مجموعه کتاب‌های هری پاتر، نوشته **جی. کی. رولینگ** نیز از همین ویژگی‌ها برخوردار است و تصویرهای موجود در این کتاب‌ها نمی‌تواند ارزشی هم‌پایه متن، در شکل‌گیری عناصر داستانی داشته باشد. در کتاب ادبیات کودکان، نوشته **شارلوت اس. هوک** و گروهی از منتقدان ادبیات کودکان، می‌خوانیم:

«در کتاب داستان مصور، معنا در هر دو شکل متن و تصویر به کودک منتقل می‌شود. تصویرگری این گونه کتاب‌ها، همه ماجراها را بازگو نمی‌کند، اما در پیشروی رویدادهای داستان نقش دارد و سبب رشد تفکر و احساس خواننده می‌شود. در این گونه کتاب‌ها، روایت‌های تصویری باید معنای پنهان در متن را به خواننده منتقل کند. تصویرگران سعی می‌کنند این فرآیند را با تکنیک‌ها و شیوه‌های پرکشش و جذاب انجام دهند.»^۳

برخی بر این باورند که تصویر در کنار متن، محدودکننده خیال خواننده است و تصویرهای ذهنی او را محدود به فضاهایی می‌کند که تصویرگر برای او فراهم آورده است. «**وارژالواته** در این مورد معتقد است که چون در گذشته افسانه‌ها به صورت شفاهی نقل می‌شده، قابلیت‌های راوی بسیار اساسی بوده است. با گذشت زمان که بخش عمده افسانه‌ها به نوشتار درآمده، نقاشی و تصویر جای راوی و نقال را گرفته است. اما این تصاویر، سبب حذف قوه تخیل مخاطبان می‌شود. به نظر او، برای افسانه‌ها نمی‌توان نقاشی کشید و شخصیت‌ها باید به صورت نشانه، کد و علامت باقی بمانند تا مانع بروز کسالت و عدم خلاقیت شود.»^۴

چنین نگاهی، در میان منتقدان و هنرمندان نیز دیده می‌شود، اما نیازی به گفتن نیست که حضور تصویر، نه تنها جذابیت انتخاب کتاب و همراهی با داستان را بیشتر می‌کند، بلکه خلاقیت تصویرگر به آن هویت و امکانات تازه‌ای می‌بخشد تا دنباله متن و تأثیرات آن را ادامه دهد.

در کتاب‌های مصور نوجوانان، تصویرگر تنها فرازهای داستان را مورد توجه قرار می‌دهد و آن‌ها را به تصویر می‌کشد. این ویژگی در کتاب‌های مصور دبستانی، به گونه‌ای است که تقریباً همه رویدادهای مهم و شکل‌دهنده پیرنگ داستانی به تصویر در می‌آید و تصویرگر اجزایی به تصویر خود می‌افزاید که در متن به آن اشاره نشده و با این رویکرد، امکانات تازه‌ای برای درک خواننده از فضای داستانی فراهم می‌آورد؛ امکاناتی که حاصل دخالت تصویرگر، در کامل کردن متن، به شیوه و نگاه شخصی خود بوده است.

در این مقاله، مشخصاً به ویژگی کتاب‌های تصویری و گونه‌های آن اشاره می‌شود.

کتاب‌های تصویری^۵

در کتاب‌های تصویری، بار اصلی روایت به عهده تصویر است. در این گونه کتاب یا متنی دیده نمی‌شود و یا تنها برای کامل کردن تصویر به کار می‌آید. کودک در این گونه کتاب‌ها، اصطلاحاً «تصویرخوانی» می‌کند و از راه پی‌گیری رویدادهای شکل گرفته در تصویرهای پیاپی، پیرنگ متن را

تصویر در کتاب مصور برای نوجوانان، کتاب «قلب زیبای بابور»، تصویرگر: علی اصغر محتاج

درمی‌یابد. درباره کتاب‌های تصویری، در کتاب ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن، می‌خوانیم: «تقریباً همه کتاب‌های کودکان و تا حدی نوجوانان تصویر دارند، ولی هر کتاب دارای تصویر را نمی‌توان کتاب تصویری خواند. **پری‌نودلمن**، کتاب تصویری را کتابی می‌داند که از طریق مجموعه‌ای از تصاویر مرتبط به هم یا متنی کوتاه یا بدون متن قصه‌گویی می‌کند یا اطلاعاتی را منتقل می‌کند.»
پیش از گفت‌وگو درباره «تصویرخوانی»، می‌توان از تجربه‌های فیزیکی کودک در مرحله آشنایی با کتاب گفت‌وگو کرد.

کتاب تصویری پرها (بدون متن)،
تصویرگر: ابوالفضل همتی آهویی

«**پگی‌والن - لویت (۱۹۸۴)**، در واکنش‌های کودکان به کتاب‌های تصویری، بر نقش سن و تجربه تأکید می‌کند. نخستین واکنش بیشتر خردسالان به کتاب تصویری، به‌طور عمده، فیزیکی است؛ مانند زمانی که کودک اندازه، شکل، بافت و بخش‌های متحرک یک جسم ناآشنا را مورد واریسی قرار می‌دهد. کودک ممکن است برای شناختن کتاب، آن را در دهانش بگذارد و یا حتی آن را سر و ته ورق بزند. با راهنمایی بزرگسالان، کودک خیلی زود به هدف‌های ویژه کتاب و لذت‌های نهفته در آن پی می‌برد و به خصلت نمادین کتاب‌ها واکنش نشان می‌دهد. او به محتوای تصاویر توجه می‌کند، بین اجسام تصویر شده و مفاهیم با صداها و نام‌های آن‌ها ارتباط برقرار می‌کند و چیزی نمی‌گذرد که کودک پی می‌برد که کتاب دارای داستان است.»^۶

در کتاب زیبای میلیون‌ها گربه، با تصویرگری سیاه و سفید **ونداگگ**، اگرچه با متن روایی داستان روبه‌رو می‌شویم، شکل‌گیری تصویرها به گونه‌ای است که کودک تقریباً بدون روی آوردن به بازخوانی متن، از راه تصویرخوانی می‌تواند به رویدادهای شکل گرفته در کتاب و پیرنگ داستان آن پی ببرد. در کتاب فسقلی، اثر **اتین دلسر**، نخست با قطع کوچک کتاب که بازگوکننده شخصیت فسقلی است، آشنا می‌شویم و سپس درون‌مایه تصویر، کودک را بدون نیاز چندان به متن، به فضای درونی داستان می‌کشاند. در کتاب‌های تصویری **دیک برون**، هم‌چون کتاب خرگوش کوچولو در باغ‌وحش که یک کتاب سخت و مقوی است، با تصویرهایی بزرگ که در آن تنها از رنگ‌های تخت و یک دست سفید، سیاه، قرمز، زرد، آبی و سبز استفاده شده، روبه‌رو می‌شویم. متن اندک کتاب در سمت دیگر تصویرها قرار گرفته و پی‌گیر ماجراهای کتاب، بدون رویکرد چندان به متن، از طریق تصویرها امکان‌پذیر است.

در کتاب‌های علمی و غیرتخیلی، هم‌چون درخت، اثر **ایلا ماری** نیز کودک با دیدن تصویرهای گوناگون، به رویدادهای علمی شکل گرفته در کتاب پی می‌برد. در این کتاب، کودک تغییر شکل درخت را با گذر فصل‌ها دنبال می‌کند و خود در بازگویی رویدادهای علمی آن شرکت می‌جوید.

کتاب‌های تصویری بدون متن^۷ یا با متن کم^۸ به کمک واژه‌هایی که کودک یا خواننده کتاب برای کودک به کار می‌برد، روایت‌خوانی می‌شود. دریافت‌های شخصی کودک از روایت‌های تصویری که به کمک واژه‌های بیرون کشیده شده از میان خط‌ها و رنگ‌های تصویری صورت می‌گیرد، کنجکاو و جنب‌وجوش ذهنی او را برمی‌انگیزد و لذت دریافتن رابطه‌های پنهان در لایه‌های تصویر، او را به هیجان می‌آورد. شرکت دادن در پیدا کردن مفهوم‌های مورد نظر و سازمان‌دهی ماجراهای شکل گرفته، گاه به استنباط‌های شخصی او می‌انجامد و شنیدن آن‌ها برای بزرگسالان، می‌تواند لایه‌های پنهان ذهن کودک را آشکار سازد و گاه به کاربرد جمله‌ها و استنباط‌های شیرین، شنیدنی و شگفت‌انگیز بینجامد.

بار دیگر تفاوت کتاب‌های تصویری با کتاب‌های مصور را از نگاه **پری نودلمن** مرور می‌کنیم:
«بیشتر کتاب‌های کودکان، مصور هستند، اما همه کتاب‌های مصور، تصویری نیستند. به گفته **پری نودلمن (۱۹۸۸)**، کتاب‌های تصویری از راه یک رشته تصاویر زیاد، همراه با متنی کمابیش اندک یا بدون متن، اطلاعاتی را منتقل کرده یا داستانی را بازگو می‌کنند.»^۹

در کتاب تصویری موش‌موشک کجایی؟ اثر **علی خدایی**، کودک در کتابی بدون متن، تصویر دو موش را دنبال می‌کند که در حال شیطنت از تپه‌ها و گودال‌ها عبور می‌کنند و در تصویر نهایی، کودک درمی‌یابد که آن‌چه زمین بازی دو موش بوده، اندام بلند بالای شتری است که بی‌خیال از جست‌وخیز موش‌ها، راه خود را دنبال می‌کند. رسیدن از جزء به کل، مفهوم دشواری است که ساده کردن آن در روایت و تصویرهای کودکانه این کتاب تصویری، امکان‌پذیر می‌شود. در کتاب **دالی**، اثر **پرویز کلاتری**، کودک در هر مرحله افرادی را سرگرم کار می‌بیند و در هر تصویر بعدی با نمایی روبه‌رو می‌شویم که کودک با گفتن «سلام!» نگاه آن‌ها را متوجه خود ساخته است. اشاره به مفهوم سلام و ایجاد ارتباط با دیگران، مفهوم ساده و درونی این کتاب تصویری است. در کتاب تصویری چه می‌بینیم، چه هست؟ اثر

سیندرلا، کتاب تصویری برای خردسالان،
تصویرگر: دیک برون

ماریا انریکا آگوستینلی، کودک نخست با تصویرهایی نیمه تمام از پدیده‌های متفاوت روبه‌رو می‌شود. او با دیدن هر کدام از این تصویرها، حدس‌هایی در مورد ماهیت تصویر می‌زند و در صفحه بعد با تصویر تمام‌نمای آن روبه‌رو می‌شود و ماهیت واقعی تصویر را درمی‌یابد. در کتاب تصویری فیل خاکستری، اثر برونو موناری، هر حیوانی آرزو دارد که جای حیوان دیگری باشد. چرخه آرزوها به گونه‌ای است که جای حیوان دیگری باشد. چرخه آرزوها به گونه‌ای است که با پایان تصویرهای کتاب، دوباره می‌توان به تصویر نخست کتاب بازگشت و آن را ادامه داد. کتاب‌های تصویری، به ویژه کتاب‌های بدون متن یا با متن کم، نخستین کتاب‌هایی هستند که در دسترس کودکان قرار می‌گیرد. «کتاب‌های سخت» با تصویرهای بزرگ و جزئیات کم، کودکان خردسال را با شکل کلی حیوانات و پدیده‌ها آشنا می‌سازد. کتاب‌های حمام فرصتی پیش می‌آورد تا کودک هنگام آب بازی‌های خود، کتاب را نیز به بازی بگیرد و تصویرهای کتاب را همبازی‌های خود بینگارد. تصویرهای کتاب واشو (پاپ آپ)، با گشوده شده صفحات کتاب، از میان آب بیرون می‌زند و باورپذیری کودکان خردسال را در پذیرش ابعاد فضایی داستان افزایش می‌دهد. تصویرهای برجسته در کتاب‌های پارچه‌ای و حسی - لمسی، فرصتی برای کودک پیش می‌آورد تا از طریق لمس کردن، بافت واقعی اشیاء و بدون جانوران را دریابد. کتاب‌های اسباب‌بازی (کتاب - بازی‌ها) نیز فرآیند کتاب‌خوانی و تصویرخوانی کودک را با رویدادهای بازی‌گونه و سرگرم‌کننده دنبال می‌کند. در کتاب‌های زبانه‌ای متحرک که نوعی کتاب - بازی است، کودک با کشیدن یک زبانه، رویدادهای تازه‌ای در تصویر پدید می‌آورد و خود را در تغییر وضعیت روایت داستان شریک می‌بیند. همچنین کودکان در خانه، مهد کودک‌ها و آمادگی‌ها فرصتی به دست می‌آورند تا با گرایش به ورق زدن کتاب‌های عددآموز، الفبای آموز و کتاب‌های مفهومی، دانش‌های تازه‌ای به دست آورند.

تکه کاغذهای رنگی، کتاب تصویری برای کودکان با درونمایه سرگرمی، نویسنده و تصویرگر: علی خدایی

«تصویرخوانی»، مهم‌ترین ویژگی کتاب‌های تصویری است؛ فرآیندی که کودک را پیش از خواندن متن احتمالی کتاب، به شخصیت‌ها و فضا سازی‌های تصویری علاقه‌مند می‌سازد و اغلب در انتخاب او برای کتاب دلخواهش تأثیر می‌گذارد. دیدن کودکانی نشسته بر زانوان مادر یا پدر، در حالی که متن یک کتاب تصویری توسط بزرگ‌ترها بازخوانی می‌شود و کودکان با نگاه شگفت‌زده و مشتاق‌شان، پی‌آیند تصویرها، رویدادها و شخصیت‌های کتاب را دنبال می‌کنند و با گفت‌وگوهای شیرین‌شان، ارتباطی زنده و نزدیک با کتاب و شخصیت‌های آن برقرار می‌کنند، همواره دلنشین است. گاهی کودکان را در حالی که کتاب محبوب‌شان را هم چون عروسکی در بغل گرفته‌اند و به خواب رفته‌اند، می‌بینیم. تصویر در کتاب‌های داستان، دروازه‌ای برای ورود کودک به قلمرو خیال‌انگیز داستان‌ها و شعرهایی است که ابتدا به کمک خط‌ها و رنگ‌ها در تصویر و سپس واژه‌ها در متن توسط کودک جست‌وجو می‌شود. هم‌چنان که واژه‌های متن، کودک را با توانایی‌های بی‌پایان زبان در زمینه ادبیات و فراگیری دانش روزافزون همراهی می‌کند، تصویر به کودک می‌آموزد که چگونه ارتباط میان خط‌ها به ایجاد شکل و ارتباط میان رنگ‌ها به ایجاد حجم و واقعی جلوه دادن پدیده‌ها در فرآیند نقاشی می‌انجامد و شناخت دنیای پیرامونش با چه ویژگی‌هایی همراه است.

تصویری از کتاب سخت (خانه)، برای خردسالان

گوناهگونی شکل در فرآیند تولید کتاب‌های تصویری برای خردسالان و کودکان، از چنان جلوه‌ها و تنوعی برخوردار است که هیچ کودکی توان چشم‌پوشی از کتاب را ندارد. تنوع قطع و کاربرد گوناگون کتاب‌های امروز، به کودک این امکان را می‌دهد تا در هر کدام آن‌ها سلیقه تازه‌ای را برگزیند و به آن دل ببندد. این دلبستگی نخست بر اثر تلاش‌های تصویرگر و گرافیکست در تولید جلوه‌های دیداری کتاب شکل می‌گیرد و کمی پس از آن، با شنیدن داستان و روایت متن، کامل می‌شود. به این ترتیب، تصویر نخستین حادثه در انتخاب کتاب توسط کودک و پرورش سلیقه او در فهم جلوه‌های دیداری هنر نقاشی است. از آن‌جا که این دل‌سپردگی، سلیقه بعدی کودک را در چگونگی گرایش او به زیبایی‌شناسی‌های هنر نقاشی و ادبیات به دنبال دارد، برخوردار کتاب از تصویرهای هنرمندانه، خلاق و جست‌وجوگر، می‌تواند فرهنگ و بینش آینده کودک را رقم زند؛ هم‌چنان که تصویرهای سهل‌انگاران در روند تولید کتاب‌های بازاری، او را به درک سطحی و گذرا از کتاب و پدیده‌های اطرافش می‌کشاند.

کتاب‌های تصویری برای خردسال

کتاب‌های سخت، کتاب‌های حمام (قابل شست‌وشو)، کتاب‌های شکلی، کتاب - بازی‌ها (کتاب‌های اسباب‌بازی)، کتاب‌های حسی - لمسی، کتاب‌های برجسته، کتاب‌های با تصویرهای پفکی، کتاب‌های

تاشو و دریچه‌ای، کتاب‌های واشو (پاپ آپ) و برخی از کتاب‌های مفهومی، الفباآموزها و عددآموزها، گونه‌های مختلف کتاب برای کودکان خردسال و پیش‌دبستانی‌هاست. گوناگونی شکل و کاربرد این کتاب‌ها، این امکان را فراهم می‌سازد که کتاب به گونه‌های متفاوت و با هدف‌های گوناگون توجه کودک را به سمت خود بکشاند و او را با فرآیند کتاب‌خوانی آشنا کند.

کتاب‌های سخت (مقوایی)^{۱۱}

این گونه کتاب‌ها با تصویرهای بزرگ، صفحات کم و ورق‌های سخت و مقوایی، برای نوزادان و کودکان خردسالان (تا سه سال) فراهم می‌شود. کتاب‌های سخت، معمولاً ۶ تا ۱۲ صفحه‌اند و از مقوای کلفت و بادوام ساخته شده. رنگ‌های به کار برده شده در تصویرهای کتاب، بیشتر از رنگ‌های بدون سایه - روشن، خوش‌فام و کم‌تر ترکیبی تشکیل شده و طراحی‌های آن بسیار ساده و بدون جزئیات است. در کتاب‌های سخت از متن خبری نیست (مگر در حد چند واژه) و مقوایی بودن صفحات به کودک امکان می‌دهد تا با آن به بازی بپردازد. بسیاری از آثار **دیک پرونا**، تصویرگر برجسته کودکان، به صورت کتاب‌های سخت در دسترس کودکان قرار گرفته است. کتاب‌های سیندرلا و می‌فی در برف از جمله این کتاب‌ها هستند که با تصویرهایی بسیار ساده و خطی همراهند و کودک به سادگی داستانی آن را از زبان بزرگ‌ترها در فرآیند «تصویرخوانی» دنبال می‌کند. کتاب عنکبوت خیلی گرفتار، اثر **اریک کارل**، به شکل کتاب مقوایی ۴۴ صفحه‌ای چاپ شده و کودکان با تقلید صدای بزرگ‌ترها در تکرار گزاره‌های متن، در بازخوانی آن شرکت می‌کنند. کتاب رنگ‌ها با تصویرگری **امیر مفتون** و خنده ملوس، با تصویرگری **مهرنوش کیان‌پور**، از جمله کتاب‌های مناسبی است که به صورت کتاب سخت چاپ شده. مجموعه‌های دنباله‌دار در فراهم‌سازی کتاب‌های سخت با عنوان جانوران، گل‌ها و گیاهان، اشیاء و غیره به کودکان امکان می‌دهد تا شکل پدیده‌های اطراف خود را بشناسند و برای روبرویی با حضور واقعی آن‌ها در شرایط آینده آماده شوند.

کتاب‌های حمام^{۱۱}

کتاب‌های حمام از صفحات نرم و ضخیم، پلاستیکی و قابل انعطاف ساخته شده است و کودک می‌تواند آن را به عنوان هم‌بازی خود به حمام ببرد. مقاومت صفحات این‌گونه کتاب‌ها در برابر رطوبت و دهان زدن کودک، سبب می‌شود تا کودک ارتباط نزدیکی با آن برقرار کند و با تصویرهای بسیار ساده و ابتدایی آن آشنا شود.

کتاب‌های شکلی^{۱۲}

برش روی جلد و صفحات کتاب‌های سخت و غیرسخت به صورت‌های گوناگون، به گونه‌ای که به شکل یک گل یا حیوان یا خانه درآمده باشد، برای کودکان بسیار جالب و دیدنی است. در این کتاب‌ها شکل به کار گرفته شده برای برش کتاب، کودک را با درون‌مایه کتاب آشنا می‌کند و فرآیند کتاب‌خوانی از همان دیدن شکل نخستین کتاب، آغاز می‌شود. دیدن کتاب‌هایی به شکل ماهی، کفش دوزک، کامیون، خانه و غیره برای کودکان خردسال جالب و دوست‌داشتنی است. در کتاب تولد، با طراحی **سیاوش ذوالفقاریان**، کودک با مراحل گوناگون رشد جوجه در تخم آشنا می‌شود.

کتاب - بازی‌ها (کتاب‌های اسباب‌بازی)^{۱۳}

کتاب - بازی‌ها از گونه‌های متفاوتی برخوردارند و پدیده بازی، زمینه‌ای برای گرایش کودکان به این گونه کتاب‌ها به شمار می‌رود. در برخی از این کتاب‌ها، کودک با رویدادی بازی‌گونه در کتاب آشنا می‌شود و فرآیند بازی، او را به دنبال کردن درون‌مایه کتاب می‌کشاند. کتاب مازن، اثر **فرشید مثقالی**، کتاب - بازی مناسبی برای کودکان ۳ تا ۶ سال است. در کتاب مازن که فرآیند واژه‌سازی و زبان‌آموزی را نیز برای کودک دنبال می‌کند (واژه مازن از بخش نخست «ماهی» و بخش دوم واژه «گوزن» تشکیل شده)، ساده‌ترین گونه‌های شکل‌گیری خیال را به دنیای کودکان پیش‌دبستانی می‌کشاند و به آن‌ها

تصویری از یک کتاب حمام

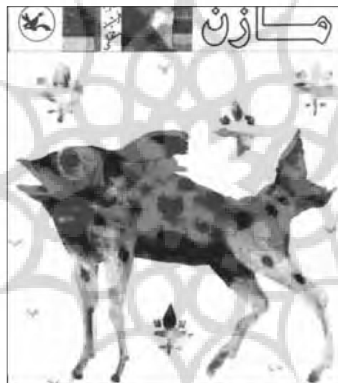
تصویری از کتاب شکلی (تولد)، با ویژگی صفحات متحرک، تصویرگر: سیاوش ذوالفقاریان

این امکان را می‌دهد که جانوری با بدن ماهی و پاهای گوزن ببیند. جابه‌جا شدن نیمه بالایی و پایینی صفحات کتاب، نه تنها به پیدایش جانوران تازه و عجیب و غریب می‌انجامد، بلکه نام ناآشنا و ساختگی حیوان جدید نیز از راه ترکیب واژه‌ها امکان‌پذیر می‌شود. در کتاب‌های دالی و سلام، اثر پرویز کلانتری، کوتاه شدن لبه صفحات کتاب به شکل یک درمیان، به کودک امکانی تازه برای بازی می‌دهد. چرخاندن تصویرها برای یافتن مکان زندگی جانوران در کتاب علمی حیوانات و محیط زیست ایران، با تصویرگری پرویز ایزدپناه، امکان یک سرگرمی ساده علمی را در اختیار کودکان قرار می‌دهد. صفحات کتاب هفت کمان هفت رنگ، با طراحی هوشنگ محمدیان نیز به گونه‌ای بریده شده که کودک با ورق زدن صفحات منحنی کتاب، رنگ‌های رنگین کمان را از یکدیگر جدا می‌کند. در کتاب بازی جلدی رنگ‌ها اثر سعید رضایی، کودک فرصت می‌یابد با قرار دادن طلق‌های رنگی ضمیمه کتاب به روی تصویرها، رنگ‌های تازه‌ای بیافریند.

برخی از تصویرگران نام‌آور جهان، همچون والتر کرین، کالد کات، اریک کارل و لئو لیونی توجه ویژه‌ای به کتاب - بازی‌ها نشان داده‌اند. والتر کرین نزدیک به ۳۰ کتاب برای بازی کودکان طراحی کرده و کتاب‌های اریک کارل، همچون پینه‌دوز بدخلاق، به گونه‌ای طراحی شده که برش‌ها و حفره‌های ایجاد شده روی صفحات کتاب، کودک را با روند بازی‌گونه رویدادهای کتاب آشنا می‌کند. باز کردن یک دریچه در متن تصویر و دیدن جانور با پدیده‌ای که پشت دریچه پنهان شده نیز رویداد جالبی است که در برخی از کتاب - بازی‌ها دیده می‌شود. کتاب اسپات کجاست؟ اثر اریک هیل، نمونه‌ای از این آثار به شمار می‌رود.

کتاب موزیکال «نی نی تیلی»، طراح: حسن ستارزاده

تصویری از کتاب «مازن» و ویژگی بازی و سرگرمی، فرشید مثقالی

کتاب‌های زبانه‌ای متحرکی^۴، گونه‌ای کتاب - بازی است که از زبانه‌هایی در لبه صفحات مقوایی کتاب برخوردار است و به حرکت در آوردن زبانه‌ها، بخش‌هایی از تصویر، همچون برگ درختان، بال پرندوها و سر حیوانات را به حرکت در می‌آورد و کودک با ایجاد حرکت روی زبانه‌ها، در رویدادهای داستانی و تغییر وضعیت عناصر داستانی شرکت می‌کند. در کتاب آبله مرغان، اثر شن رودی، کنش خواندن بدن یک دختر بچه بیمار، از طریق زبانه‌های متحرک، به رویداد جالبی تبدیل شده است.

استفاده از موسیقی در کتاب‌های موزیکال که با فشار یک دکمه صورت می‌گیرد و آهنگ ترانه‌ای آشنا، شعرها و تصویرهای کتاب را همراهی می‌کند، کودک را با رویداد تازه‌ای از ویژگی‌های موسیقایی ترانه‌ها و شعرها آشنا می‌سازد. بسیاری از ترانه‌های کتاب کهن ننه‌غازه، امروز به صورت کتاب - بازی‌های آهنگین، در کشورهای انگلیسی زبان رواج یافته و کودکان را با آن‌ها همراه کرده است.

کتاب‌های تاشو (اکوردئونی - پلکانی)^۵، کتاب‌های دریچه‌ای

کتاب‌های تاشو، به صورت صفحات تاخورده پدیدار می‌شوند و تصویرهای روایی پی‌درپی به صورت نمایش پرده‌ای در کنار یکدیگر قرار می‌گیرد. فراهم‌سازی کتاب‌های تاشو در شکل‌های کهن و سنتی آن نیز از نمونه‌های فراوان در کشورهای گوناگون برخوردار است. برخی از کتاب‌های ادیانگ، تصویرگر چینی - آمریکایی و وارژالواته، تصویرگر سویسی، از این ویژگی برخوردار است. کتاب همسر آینده موش، با تصویرگری ادیانگ، از ویژگی کتاب‌های تاشو برخوردار است؛ به گونه‌ای که متن انگلیسی آن در یک طرف و متن چینی آن با تصویرهایی دیگر در پشت صفحات آن روایت شده است. کتاب‌های داستانی از نخستین روزهای زمین، با تصویرگری محمدعلی بنی‌اسدی و باران، با تصویرگری نگار فرجیانی، از نمونه‌های کتاب تاشو در ایران است.

کتاب‌های دریچه‌ای نیز کتاب‌هایی هستند که مانند دریچه از دو سو باز می‌شوند و کودک، تصویرها و متن کتاب را در هر بخش از آن دنبال می‌کند. مجموعه کتاب‌های پریا، دخترای ننه دریا، ننه سرما و علی کوچیکه از این جمله‌اند.

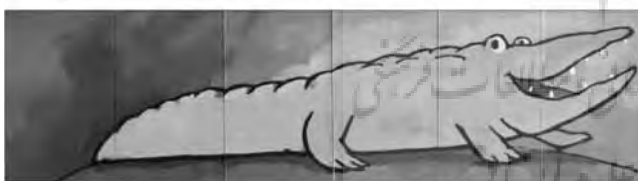

کتاب ماه کودک و نوجوان اسفند ۸۷

کتاب‌های واشو (پاپ آپ)^{۱۶}

در برخی کتاب‌ها، با گشودن ورق‌های کتاب، تصویرهای برش خورده از سطح افقی کتاب بلند می‌شوند و به صورت برجسته در می‌آیند. در این گونه کتاب‌ها، کودکان با فرآیند شگفت‌انگیز تصویرهای بیرون‌زده‌ای روبه‌رو می‌شوند که در آن دیواره برج‌ها و قلعه‌ها از سطح افقی زمین برمی‌خیزد، درخت‌ها به شکل عمودی قرار می‌گیرند و عناصر تصویری، فضای بالای صفحات کتاب را اشغال می‌کند. باورپذیری رویدادها و فضاسازی واقعی‌تر، به کودکان خردسال این امکان را می‌دهد که پا به قلمرو رویدادهای داستانی بگذارند و خود را در رفت و آمدهای آن شرکت دهند. تصویرهای کتاب واشو، به محض بسته شدن ورق‌های کتاب، دوباره در جایگاه خود قرار می‌گیرد و حس فضایی آن تا بازخوانی دوباره، به فضای افقی کتاب‌ها محدود می‌شود.

تصویر در کتاب‌های واشو، از دو بعد طول و عرض برخوردار است و حس معماری دیوارها، درختان، انسان‌ها، جانوران و پدیده‌ها، کودکان را با تناسب موجود میان اجزای تصویر آشنا می‌کند و امکان ردیابی قهرمان‌های قصه را در میان قلعه‌ها، جنگل‌ها و دیگر فضاهای تصویری، فراهم می‌سازد. کتاب واشو (پاپ آپ) بروکلین، یک اثر برجسته هنری - مهندسی است که مناطق مهم شهر

بروکلین نیویورک را نشان می‌دهد و تصویرهای سه‌بعدی و پیچیده این کتاب، بازارچه ارتش بزرگ، جزیره کرنی، موزه هنر بروکلین و دیگر چشم‌اندازهای زیبای شهر را در خود گنجانده است. هنرمندان و طراحان فراوانی، از جمله موریس سنداک و رابرت ساپورا، در فراهم‌سازی تصویرهای سه‌بعدی این کتاب شرکت جسته‌اند. کتاب‌های واشو خرگوش پیتر، براساس داستان شناخته‌شده

بتاتریکس پاتر فراهم شده است. کتاب‌های شب‌به‌خیر ماه و پنگوئن‌های آقای پایر، از جمله کتاب‌های واشویی هستند که کودکان به آن عشق می‌ورزند. در کتاب خانه ارواح، ژان پینکوسکی با استفاده

از ویژگی کتاب‌های واشو و طرح زبانه‌های متحرک، اجزای خانه ارواح را برای کودکان بازسازی کرده است.

از ویژگی کتاب‌های واشو و طرح زبانه‌های متحرک، اجزای خانه ارواح را برای کودکان بازسازی کرده است.

صفحات کتاب تاشوی «قورباغه خندون»، در هر مرحله از باز شدن، تهیه‌کننده: ابراهیم مجرد
تای اول (به شکل قورباغه)
تای دوم (به شکل لاک‌پشت)
تای سوم (به شکل کرم ابریشم)
تای چهارم (به شکل دایناسور)
تای پنجم (به شکل سوسمار)

کتاب‌های برجسته^{۱۷}

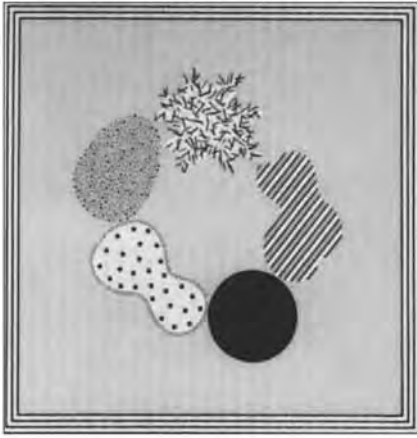
استفاده از سطوح برجسته با عمق بخشیدن به تصویر، به کودکان این امکان را می‌بخشد که از طریق لمس کردن، بافت‌ها و برجستگی‌های سطوح تصویری را حس کنند. هر چند بسیاری از تصویرها در کتاب‌های کودکان از طریق کلاژ پارچه، کاغذ و اشیای دیگر فراهم می‌شود، کاربرد مستقیم این اشیاء، به ویژه در کتاب‌های دست‌ساز، در روند شکل‌گیری تصویرها، امکانات تازه‌ای به کودک می‌بخشد که افزون بر یاری جستن از ویژگی‌های دیدن در باورپذیری بافت و سطوح تصویری، از امکان لمس کردن و دست زدن به تصویر در فرآیند نزدیک شدن به ماهیت تصویرها نیز بهره جوید.

در کتاب‌های پفکی^{۱۸}، تصویرها با استفاده از مواد شیمیایی و صنعتی، به صورت نرم و برجسته روی صفحات مقوایی کتاب ظاهر می‌شود و امکان تازه‌ای برای ارتباط لمسی کودک فراهم می‌آورد. هر چند بافت برجسته این تصویرها، همان بافت واقعی پدیده‌ها نیست، نوعی جذابیت آفرینی است که کودک را در گرایش به سوی کتاب یاری می‌دهد.

کتاب برجسته بازارچه‌ای «خانه‌ام کو؟»، زهرا فرمانی - مهین محویی

کتاب‌های برجسته حسی - لمسی^{۱۹}

کتاب حسی - لمسی «این چیه؟»: اثر آلن جنسن و دیگران

این گونه کتاب‌ها، هم‌چون کتاب‌های زبانه‌ای متحرک، از مجموعه کتاب‌های مشارکتی^{۲۰} به شمار می‌رود و کودک از طریق امکانات لمسی و دیداری، به تصویرخوانی روی می‌آورد. بافت‌های قابل لمس، اشیا و گل‌هایی که می‌توان بوی آن‌ها را حس کرد و نیز جابه‌جا کردن قطعات تصویری، کودک را در موقعیت ارتباط نزدیک‌تر با تصویر قرار می‌دهد. کتاب پت خرگوش کوچولو که کتابی کلاسیک در این گونه به شمار می‌رود، از کودکان می‌خواهد در آیین نگاه کنند، به بازی داله - موشه بپردازند و احساس دست زدن به یک ریش زبر را تجربه کنند.

فربیا کیهانی، زهرا فرمانی و مهین محبوبی، از جمله هنرمندانی هستند که در فراهم‌سازی کتاب‌های حسی - لمسی و پارچه‌ای^{۲۱} تلاش ورزیده‌اند و با فراهم‌سازی کتاب‌هایی که در آن‌ها از بافت پارچه، کاغذ، گونی و اشیا استفاده شده، تصویرهایی آفریده‌اند که به صورت کتاب‌های دست‌ساز آماده‌سازی شده و کودکان کم‌توان را در فرآیند آشنایی با پدیده‌های پیرامون‌شان یاری می‌دهد. کتاب گل یا پوچ، کتابی پارچه‌ای است که در آن با استفاده از یک بازی ساده کودکان، مفهوم‌های مورد نظر به کودک منتقل می‌شود. استفاده از این گونه آثار، به ویژه برای کودکان نابینا و کم‌توان، کاربردهای درخشانی دارد. کتاب‌های تصویری حسی - لمسی، با سطوح برجسته تصویری، به کودکان نابینا این امکان را می‌دهد تا از لمس تصویرها لذت ببرند و آن‌هایی را که در خواندن حروف چاپی توانا نیستند، برای یادگیری خواندن از راه خط بریل آماده می‌سازد. درک تصویر برای کودکانی که به‌طور مادرزاد دچار نابینایی شده‌اند، بسیار دشوار است. تبدیل پدیده‌ها به شکل ساده شده هندسی، به کودکان خردسال نابینا این امکان را می‌دهد بدون پشت سر گذاردن تجربه‌های دیداری، شخصیت‌ها و پدیده‌ها را در شکل‌های هندسی و به گونه ساده و مجازی، بازشناسی کنند. تصویرهای آماده شده توسط **وارژالاواته**، این امکان را در سطحی فراگیر در اختیار کودکان نابینا قرار می‌دهد.

کتاب‌های پارچه‌ای، برای کودکان نابینا و دیگر کودکان کم‌توان، از تجربه‌های متفاوتی برخوردار است. آن‌ها با لمس کردن اجزای پارچه‌ای کتاب به فرآیند خواندن علاقه‌مند می‌شوند و تجربه‌های نوی در بازشناسی پدیده‌های پیرامون خود به دست می‌آورند. با فراهم‌سازی کتاب‌های دست‌ساز بساوشی، کودکان از راه حس بساوشی، تصویرخوانی می‌کنند. کتاب **این چیه؟ اثر آلن جنسن و دیگران**، از نخستین کتاب‌های حسی - لمسی برای کودکان نابیناست که در سال ۱۹۷۷ به چاپ رسیده و در آن شخصیت داستانی به شکلی خاص و بافتی ویژه به نابینایان معرفی شده است. کتاب هفت موش کور، اثر **ادیانگ** که توسط **میشل گارنیه** برای کودکان کم‌توان به صورت پارچه‌ای در آمده، به کودکان کم‌توان این امکان را می‌دهد تا از راه درک جزئیات یک تصویر، به کل آن دست یابند و زمینه سیاه تصویرها، کودکان بی‌نا را به ساختن دنیایی که کودکان نابینا در آن به سر می‌برند، هدایت می‌کند.

کودکان و نوجوانان کم‌توان، از نیازها و مهارت‌های بسیار متفاوتی با دیگران برخوردارند. از این رو، تعریف کتاب و تصویرهای آن برای آن‌ها از ویژگی‌های خاص و یگانه‌ای برخوردار است. هر چند کودکان ناشنوا برای دریافت اطلاعات به جای گوش، چشم‌های خود را به کار می‌گیرند، شناخت خوبی از زبان نوشتاری و گفتاری ندارند. استفاده از علائم زبانی به شکل تصویرهای کدگذاری شده به جای متن، به کارگیری تصویرهای جدید را در کتاب‌های مورد توجه این گونه کودکان ضروری ساخته است. مثلاً در کتاب زبان دست‌ها (با دست‌های مان حیوانات باغ‌وحش را بسازیم)، اثر **مری بت و جرج آنکونا**، افزون بر عکس‌هایی از حیوانات باغ‌وحش، از شکل‌های اشاره‌ای برای بیان شکل‌های حیوانات استفاده شده است. کتاب **گره باقلا اثر فیلیپ نیوت**، مانند بیشتر کتاب‌های تصویری برای ناشنوایان، با دو نوع تصویرهای رنگی برای بیان تصویری داستان و زبان اشاره همراه است. استفاده از نشانه‌های تصویری (پیکتوگرام)^{۲۲} در کتاب‌هایی چون **شنل قرمزی کوچک و گرگ** اثر **آنتینا یوهانسون**، نویسنده و طراح سوئدی، توسط کودکان به سادگی قابل درک است و متن ساده آن به کمک نشانه‌های تصویری می‌آید، بدون آن که در کتاب از تصویرهای معمولی و رنگی که در کتاب‌های عادی دیده می‌شود، خبری باشد. براساس تجربه‌های به دست آمده، کتاب‌هایی که با نشانه‌های تصویری (پیکتوگرام) همراه است، راهی به روی توانایی‌های زبانی باز می‌کند و به کودک توانایی‌های خود را در یادگیری زبان باور می‌کند. بسیاری از کتاب‌های آماده شده برای کودکان کم‌توان، برای کودکان عادی نیز قابل استفاده است. از جمله فراهم‌سازی تصویرهای برجسته حسی - لمسی، برای کودکان عادی با تصویرهای پیکتوگرام همراه با ورق‌هایی که برای کودکان

نابینا با خط بریل نوشته شده، شرایطی فراهم می‌آورد تا کتاب برای کودکان مختلف قابل استفاده باشد. تصاویر کتاب در بزن، اثر **آنا کلارا تیدهولم**، برای نوجوانانی که از بیماری سندروم دان رنج می‌برند، بسیار مناسب است و همراه سی‌دی در اختیار آن‌ها قرار می‌گیرد. تصویرها به کمک متن شعرگونه کتاب، سبب تقویت مهارت‌های حرکتی و ایجاد گفت‌وگو میان مخاطبان کتاب می‌شود. استفاده از رنگ‌های آبی، زرد و قرمز، ورودی‌های مناسبی برای دستیابی نوجوانان کم‌توان به فضای مفهومی متن است. تصویرهای کدگذاری شده در روش بلیس^{۳۳} نیز امکاناتی برای کودکان کم‌توان پدید می‌آورد تا با تصویرهایی که به گونه علائم راهنمایی و رانندگی است، کودک مفاهیم موضوعی تصویرها را از راه نشانه‌های انتخاب شده دریافت کند. تلاش‌های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، در چاپ کتاب‌هایی به زبان بریل برای کودکان، در مجموعه این فعالیت‌ها قرار دارد؛ هر چند هنوز با آن چه باید صورت گیرد، فاصله زیادی به چشم می‌خورد.

کتاب‌های کاربردی^{۳۴}

کتاب‌های کاربردی، مجموعه‌ای از کتاب‌های مشارکتی‌اند که کودکان و نوجوانان را به فعالیت‌های متقابل فرا می‌خوانند. این مجموعه کتاب‌ها که بیشتر به زمینه کتاب‌های علمی و غیرتخیلی^{۳۵} اختصاص دارد، روش‌هایی را برای ساختن شکل‌های گوناگون در بر می‌گیرند. تصویرهای این گونه کتاب‌ها بیش‌تر با طراحی، عکس و نمونه‌سازی همراه است؛ به گونه‌ای که کودک و نوجوان با دیدن تصویرها و طراحی‌ها، به روش ساخت نمونه‌ها پی می‌برد. با وجود این، نگاه تجسمی هنرمند در شکل‌گیری نمونه‌های ساخته شده، از ویژگی‌های گرافیکی برخوردار است و پرداختن به نگاه‌های هوشمندانه و خلاق را به کودکان و نوجوانان یادآوری می‌کند. در کتاب‌هایی چون برگ‌ها و پارچه‌ها، اثر مرتضی اسماعیلی‌سپه‌ی، فلزها، اثر بهرهاد امین‌سلماسی، پرها، سنگ‌ها و دکمه‌ها، اثر ابوالفضل همتی‌آهویی، شکل‌سازی با کاغذ روزنامه، اثر نیره تقوی، تکه کاغذهای رنگی، اثر علی خدایی، تخم‌مرغ‌ها و میوه‌ها اثر حمید ترابلی با رویکردهای از این دست آشنا می‌شویم.

کتاب کاربردی «میوه‌ها»، با ویژگی شکل‌سازی با میوه، طرح اجرا: حمید ترابلی

پی‌نوشت:

- 19- Textile books
- 20- Participation books
- 21- Cloth books
- 22- Pictogram
- 23- Bliss
- 24- Applied books
- 25- Nonfiction

۱ - مقاله: فضاهای خالی در متن، گفت‌وگوی والتر کرین با موريس سنداک، ترجمه: زهره قایینی، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، تابستان ۱۳۷۷

- 2- Picture Story Books
- 3- S. Huck, Susan Hepler, Children's Literature (in the Elementary School), Charlotte Janet Hick Man, Barbara Z. Keifer, Mc Growhill Publications

۴ - بررسی تصویرگری وارژالواته. پایان‌نامه کارشناسی ۷۸-۱۳۷۷، فرشته نجفی، درس مینوی

- 5- Illustrated Books, Picture Books.
- ۶ - شناخت ادبیات کودکان: گونه‌ها و کاربردها، جلد ۱، ص ۱۸۶
- 7- Nonalphabet Picture Books
- 8- Almost-Wordless books
- ۹ - منبع ۶

- منابع:**
- ۱ - شناخت ادبیات کودکان: گونه‌ها و کاربردها (از روزن چشم کودک - جلد ۱ و ۲)، نوشته: دونا نورتون، ترجمه: منصوره راعی و دیگران
 - ۲ - مجموعه مقالات پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان در زمینه تصویرگری (شماره ۱۲-۱۱)
 - ۳ - تاریخ ادبیات کودکان (جلد ۶)، بخش کمیک استریپ، ص ۷۰۲
 - ۴ - مجموعه مقالات کتاب ماه کودک و نوجوان
 - 5- children,s literature (in the Elementry Scool). Charlotte S. Huek. Susan Hepler. Janet Hickman. Barbara Z. Keifer. Mc Growhill Publications
 - 6- children and book, Zena Zutherland, The University of Shicago Longman, 1997, USA
 - ۷ - ویژه‌نامه جشنواره ادبیات کودک و نوجوان (اروپا - تهران) ۱۳۸۳
 - ۸ - ادبیات کودکان و ترویج خواندن، نوشته: ثریا قزل - ایاق، تهران: انتشارات، سمت

- 10- Board books
- 11- Plastic bathtub books
- 12- Shape books
- 13- Toy books
- 14- flap books
- 15- Folding books
- 16- PuP-up books
- 17- Excellent books
- 18- Pudgy books